

W. K.

Op uw schrijven van 22 Febr. wil ik u het volgende antwoorden.
Van af de oprichting der KAP in Nederland ben ik nooit lid geweest, en
ik ben ook niet voornemens het te worden. Ik beschouw het partij wesen
en de opvatting van partij lidmaatschap voor een groot deel als overblyfsel
uit de vroege socialistische tyd van de arbeiders beweging, dat, hoewel
in sommige opzichten onvermijdeleyk, toch over 't geheel nadeelig is. Om
die reden blijf ik er buiten staan. Met kameradsch. groet

Amsterdam 12 Maart 1927.

Anton Pannekoek

Brief van Anton Pannekoek aan C. van der Meer, secretaresse KAPN-Amsterdam, 1927 (archief Canne Meijer 37, IISG)

Anton Pannekoek

Herinneringen

Met bijdragen van B. A. Sijes
en E. P. J. van den Heuvel

Anton Pannekoek

Van Genneep Amsterdam

VG

f-12.50

De Nederlandse Arbeidersbeweging
 een tekst van het Internationaal Instituut voor
 (1900) te Amsterdam, onder redactie van
 J. J. van der Stoep en J. M. W. de
 1. J. J. van der Stoep, 1870-1914
 (twee delen)
 2. J. J. van der Stoep, 1870-1914
 3. J. M. W. de
 4. J. M. W. de
 5. Het de Rood, Werkloosheid en
 6. Samenstelling en verzorgd door
 7. W. H. M. de
 8. Tom van der Meer, Streeklust en
 9. De Nederlandse Arbeidersbeweging
 10. Het de Rood, Sport en

De Nederlandse Arbeidersbeweging

een reeks van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam, onder redactie van Mies Campfens, Fritjof Tichelman en J.M. Welcker

1. B. Bymholt, Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland (twee delen)
2. Johan Frieswijk, Socialisme in Friesland 1880-1900
3. J.M. Welcker, Heren en arbeiders in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging 1870-1914
4. Jacq Engels, Zestig jaar socialistische beweging
5. Piet de Rooy, Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940
6. Geert Bruintjes, Socialisme in Groningen 1881-1894
7. W.H. Meijer, Terugblik
8. Tom van der Meer, Steven van Schuppen en Sjoerd Veen, De SDAP en de kiesrechtstrijd
9. Anton Pannekoek, Herinneringen
10. Hans Dona, Sport en socialisme

Anton Pannekoek

Herinneringen

Herinneringen uit de arbeidersbeweging
Sterrenkundige herinneringen

Met bijdragen van

B.A. Sijes en E.P.J. van den Heuvel
Samengesteld en verzorgd door
B.A. Sijes, J. M. Welcker en
J.R. van der Leeuw

Van Gennep Amsterdam 1982

Inhoud

<i>J.R. van der Leeuw</i> , Woord vooraf	7
<i>B.A. Sijes</i> , Anton Pannekoek, 1873-1960	11
<i>De ontwikkeling van Pannekoeks ideeën</i>	11
<i>In de SDAP, 1900-1906</i>	22
<i>In Duitsland, 1906-1914</i>	27
<i>Terug in Nederland, 1914</i>	38
<i>Revolutie in Rusland en Duitsland, 1919-1921</i>	43
<i>Na nederlaag en scheuring, 1921-1960</i>	58
<i>Anton Pannekoek</i> , Herinneringen uit de arbeidersbeweging	71
<i>In Nederland</i>	71
<i>In Duitsland</i>	112
<i>Weer in Nederland</i>	178
<i>E.P.J. van den Heuvel</i> , Pannekoek als sterrenkundige	219
<i>Inleiding</i>	219
<i>Variabele sterren en Melkwegonderzoek</i>	221
<i>Astrofysica</i>	223
<i>Historisch werk</i>	225
<i>Verantwoording</i>	226
<i>Anton Pannekoek</i> , Sterrenkundige herinneringen	229
Lijst van afkortingen	275
Noten	277
Bronnen	361
Register	383

De illustraties zijn te vinden op pp. 6, 95, 99, 122, 125, 136, 227, 244, 250 en 272

Foto voorzijde omslag: Opening van de Partijschool te Berlijn op 15 november 1906. Van links naar rechts: Anton Pannekoek, August Bebel, Arthur Stadthagen, Simon Katzenstein, Hugo Heinemann. De laatste drie waren evenals Pannekoek, leraar aan de Partijschool (collectie IISG).
Achterzijde omslag: brief van Pannekoek aan C. van der Meer, secretaresse KAPN-Amsterdam, 1927 (archief Canne Meijer 37, IISG).

©1976 Uitgeverij en boekhandel Van Gennep BV, Nes 128, Amsterdam
Boekverzorging Jacques Janssen
Zetwerk SSN, Nijmegen
Druk Drukkerij C. Haasbeek BV, Alphen aan den Rijn
Bindwerk Boekbinderij v/h P. Abbringh BV, Groningen

CIP-gegevens

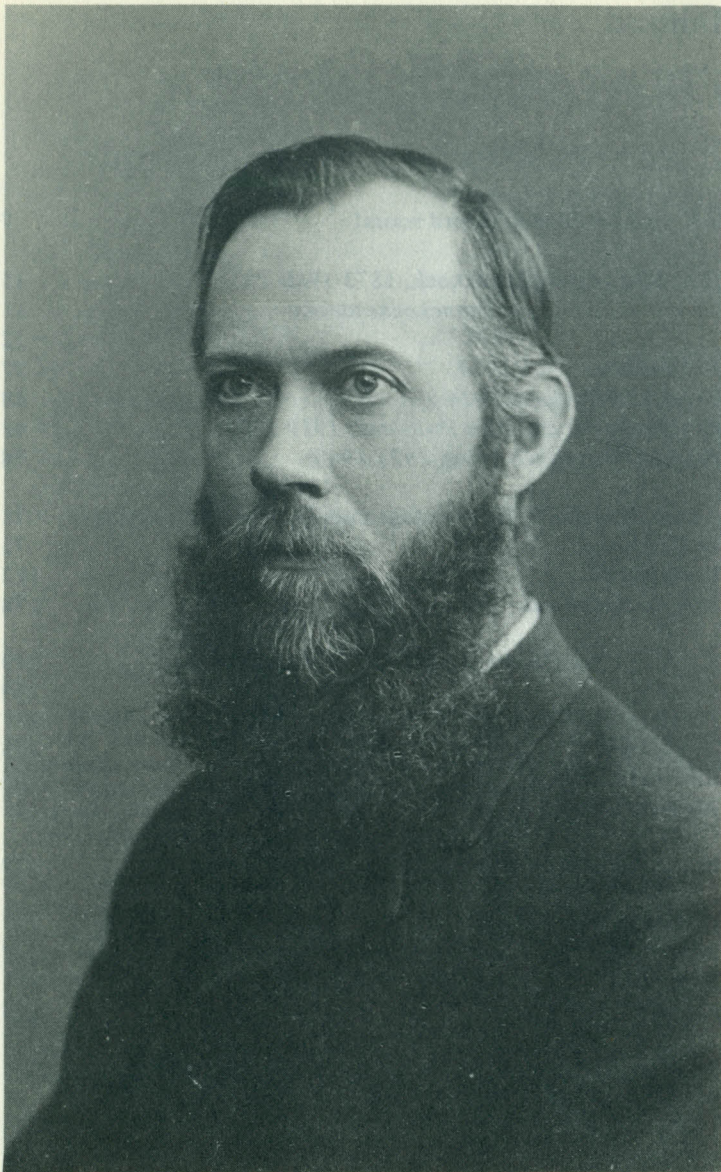
Pannekoek, Anton – Herinneringen : herinneringen uit de arbeidersbeweging : sterrenkundige herinneringen / Anton Pannekoek ; met bijdragen van B.A. Sijes en E.P.J. van den Heuvel ; samengest. en verzorgd door B.A. Sijes, J.M. Welcker en J.R. van der Leeuw. – Amsterdam : Van Gennep. – Ill. – (De Nederlandse arbeidersbeweging ; 9)

Met reg.

SISO 357 UDC 329.14 UGI 540

Trefw. : socialisme (politiek) / arbeidersklasse / sterrenkunde.

ISBN 90-6012-350-6

1. Anton Pannekoek in zijn Berlijnse tijd (nov. 1906-voorjaar 1910) (particulier bezit).

Woord vooraf

Dr. Antonie Pannekoek (1873-1960), gewoon hoogleraar in de sterrenkunde aan de Universiteit van Amsterdam en de eerste directeur van het sterrenkundig instituut van deze universiteit, was voor en in de Eerste Wereldoorlog in woord en geschrift actief als socialist, eerst in de Nederlandse SDAP, later in de Duitse SPD.

Hij verwierf vooral bekendheid als politiek publicist, als schrijver van brochures, kranten- en tijdschriftenartikelen, als spreker op talloze partijvergaderingen en als docent op de Duitse partijschool. Hij schreef onder eigen naam of ook wel onder pseudoniem: Karl Horner, John Harper of P. Aartsz; hij behoorde tot de linkervleugel, de oppositie, in beide partijen.

Na de oorlog werd hij lid van de Communistische Partij Holland (CPH) en weerde hij zich in de op instigatie van Lenin in 1919 opgerichte Kommunistische Internationale. Ook daar raakte hij in de oppositie; in 1921 brak hij ermee. Hij werd geen lid meer van enigerlei politieke organisatie; wel toonde hij actieve sympathie voor de Kommunistische Arbeiderspartij Nederland, die zich van de CPH afscheidde, en voor de daaruit voortgekomen Groep van Internationale Communisten, die tot 1940 actief bleef.

Als theoretikus van de linkervleugel van de sociaaldemokratie voor 1914, later van de raden-kommunistische stroming, is Pannekoek van blijvende betekenis.

Blijkens het grote aantal herdrukken van zijn voornaamste geschriften in een aantal talen staat hij thans weer in veler belangstelling, waarbij men gaarne teruggrijpt op zijn anti-autoritair socialisme. In de hongerwinter van 1944 schreef Pannekoek zijn 'Herinneringen' voor zijn familie, niet ter publikatie. Hij hield deze tot zijn dood in 1960 onder zich.

Bij het schrijven van deze herinneringen kon Pannekoek slechts in zeer geringe mate steunen op schriftelijke bronnen; het is waarschijnlijk dat hij bij het schrijven slechts kon beschikken over *De Nieuwe Tijd*, *Die neue Zeit* en enkele brochures. Vrijwel zijn gehele korrespondentie liet hij tevoren in een tuin in Arnhem begraven. Tijdens de gevechten om die stad vielen granaten in deze tuin en ging het archief in zijn geheel verloren. Een aantal voor-oorlogse brieven van Pannekoek bleef elders bewaard; men vindt deze thans

in de archieven die door het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam en door het Archiv der sozialen Demokratie der Friedrich Ebert Stiftung te Bonn worden bewaard. Pannekoeks korrespondentie van na de Tweede Wereldoorlog is vrijwel geheel bewaard gebleven.

Zowel de zoon als de dochter van Pannekoek, prof.dr. A.J. Pannekoek te Heemstede en mevrouw A. ten Houten-Pannekoek te Wageningen, als de beheerder van Pannekoeks archief, het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis en de samensteller van dit boek, prof. B.A. Sijes te Amsterdam, zijn van mening dat het verantwoord, wellicht zelfs geboden is, om Pannekoeks 'Herinneringen' te publiceren.

Aanvankelijk was het de bedoeling de publikatie te beperken tot Pannekoeks 'Herinneringen uit de arbeidersbeweging'; weldra bleek dat zijn 'Sterrenkundige herinneringen' dermate nauw verweven zijn met zijn politieke memoires, dat het weglaten van de sterrenkundige notities onverantwoord zou zijn.

Pannekoeks politieke memoires worden begeleid door een artikel van prof.dr. B.A. Sijes; prof.dr. E.P.J. van den Heuvel, hoogleraar in de sterrenkunde aan de Universiteit van Amsterdam, schreef een korte inleiding tot Pannekoeks sterrenkundig werk. Beide opstellen trachten bij te dragen tot het begrip van Pannekoeks 'Herinneringen', die van uniek belang zijn voor de kennis van Pannekoeks persoon en zijn werken op politiek en sterrenkundig terrein. Zij doen zien wat Pannekoek op ruim zeventigjarige leeftijd het belangrijkste vond uit zijn verleden; zij geven ook, en niet in de laatste plaats, een verklaring en verantwoording van Pannekoeks politiek en wetenschappelijk handelen.

Pannekoek legde zijn economische en filosofische opvattingen in boeken en brochures vast. Noch in de 'Herinneringen', noch in de begeleidende opstellen wordt hieraan uitvoerig aandacht besteed. De hierin geïnteresseerde zij verwezen naar Pannekoeks eigen publikaties.

Pannekoeks teksten zijn volledig afgedrukt, zonder enige weglating. Hierbij zijn de navolgende regels gehanteerd: de spelling, die bij Pannekoek nogal eens verschillen toont, hebben wij terwille van de duidelijkheid geüniformeerd; wij gebruikten daarbij de thans geldende regels, die ook door Pannekoek in zijn laatste jaren werden gevolgd. Een aantal voor Pannekoek karakteristieke afwijkingen hebben wij laten staan. Dit geldt zowel voor het Nederlands als het Duits. Waar misverstanden dreigden te ontstaan, hebben wij enkele malen het gebruik van hoofdletters en de interpunctie aangepast.

Pannekoeks tekst was niet voor de druk bestemd. Het hoeft daar-

om niet te verwonderen, dat hij op vrij wat plaatsen de telegramstijl hanteert, door bijvoorbeeld het weglaten van het lidwoord. Waar dit geen aanleiding kan zijn tot misverstand is de tekst conform het origineel. Enkele malen is de tekst aangevuld; dit is aangegeven door het gebruik van vierkante haken. Foutief gespelde eigennamen en titels zijn in de tekst gecorrigeerd, als het een kleinigheid betrof, of in een noot aangegeven, als meer explicatie vereist was. Afkortingen werden aangevuld, zonder dat dit in de tekst overall is aangegeven. Voor Pannekoek karakteristieke fouten—zijn Duits was in den beginne niet vlekkeloos—en stilistische eigenheden zijn gehandhaafd. Alle germanismen en anglicismen zijn ongewijzigd overgenomen, evenals grammaticale fouten die te wijten zijn aan de gebrekkige omstandigheden, waaronder Pannekoek schreef.

Onze dank gaat in de eerste plaats uit naar prof.dr. B.A. Sijes die het initiatief tot deze uitgave genomen heeft en dankzij een niet aflatende energie het manuscript gereed maakte. Toen zijn gezondheid hem in de steek liet, waren dr. M.A. Boekelman en drs. J.R. van der Leeuw hem behulpzaam met het maken van het notenapparaat. Mw.dr. J.M. Welcker verzorgde de eindredactie van tekst en annotatie, bijgestaan door mw.dr.s. M.A.H. Campfens, drs. G. Langkau, dr. F. Tichelman, mw.dr.s. H.M. van Nederveen, mevr. M. Schrevel, de heer H.D. Hondius en mw. U. Balzer, allen werkzaam bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.

Ook buiten het Instituut werd hulp geboden bij deze uitgave; wij noemen in het bijzonder mevrouw S. Brouwer-Meijer, mevrouw M. Coerman-Duitz en drs. J.M. Coerman. Mevrouw dr. E. van Albada-van Dien verzorgde een groot gedeelte van de annotatie op sterrenkundig gebied en controleerde de tekst van de 'Sterrenkundige herinneringen'.

Tenslotte gaat onze grote dank uit naar prof.dr. A.J. Pannekoek en mevrouw A. ten Houten-Pannekoek die niet alleen toestemming tot publikatie van de teksten van hun vader gaven, maar ook nog vele wetenswaardigheden over hun vader aan de verzorgers van deze uitgave vertelden.

Het aan dit boek ten grondslag liggende onderzoek werd mogelijk gemaakt door financiële steun van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO).

Kort na het schrijven van dit voorwoord, op 12 juli 1981, overleed prof. dr. Benjamin Aäron Sijes, na een lang lijden. Een enkel woord te zijner gedachtenis moge aan dit voorwoord worden toegevoegd. Ben Sijes werd geboren op 12 januari 1908 in een joods arbeidersmilieu te Amsterdam. Al heel vroeg werd hij socialist en actief in de radencommunistische beweging, waarover in dit boek veel te vinden is. Hij ontwikkelde zich na 1945, 'ontdekt' door prof. dr. N.W. Posthumus, tot historicus van de Tweede Wereldoorlog als beschrijver van de Februaristaking, de razzia's in Rotterdam, de Arbeidsinzet, de vervolging van joden en zigeuners. Maar ook en vooral was hij een politiek geëngageerd sociaal-historicus, die sinds 1945 behoorde tot de vrienden van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Enkele jaren was hij aan het Instituut verbonden als part-time medewerker voor het ordenen en beschrijven van archieven. De inventaris van het archief van Pieter Jelles Troelstra is van zijn hand. Sijes heeft in zijn schets van Pannekoeks politiek denken ons ook een blik gegund in zijn eigen gedachten sfeer, de basis van waaruit hij politiek handelde. Sijes schreef niet gemakkelijk over zichzelf. Ook in deze laatste studie van zijn hand moet men goed zoeken naar de eigen ervaring, van waaruit hij zijn onderzoek opzette. Sijes wilde als historicus objectiverend, afstandelijk oordelen. Vandaar dat hij in het bijzonder met dit stuk pas na een lang gevecht met de stof klaar kwam. Een goed vriend ging van ons heen—hij spreekt tot ons, nadat hij gestorven is.

Van der Leeuw

B.A. Sijes

Anton Pannekoek, 1873-1960

Opgedragen aan Henk Canne Meijer

De ontwikkeling van Pannekoeks ideeën

Antonie Pannekoek, geboren op 2 januari 1873 te Vaassen, komt uit een dorps kleinburgerlijk milieu. Zijn vader (1825-1916) was bedrijfsleider van een kleine metaalgietterij en liberaal georiënteerd; hij was vrijdenker. Hun vier kinderen bezochten allen een middelbare school.

Reeds in zijn hbs-tijd te Apeldoorn had Pannekoek belangstelling voor politiek; hij was er niet alleen door het huiselijk milieu mee in aanraking gekomen. Zijn leraar in natuurkunde en kosmografie, dr. J.M. Smit, een vriend van Ferdinand Domela Nieuwenhuis, werd in 1887 ontslagen omdat hij op een openbare vergadering voor de invoering van het algemeen kiesrecht had gepleit.¹ Na het eindexamen van de hogere burgerschool ging Pannekoek in 1891 naar Leiden waar hij sterrenkunde ging studeren. In 1895 deed hij—intussen reeds tijdelijk verbonden aan de Leidse sterrenwacht—zijn doctoraal examen. In 1898 kreeg hij een vaste aanstelling. Behalve voor astronomie had Pannekoek vooral in zijn jeugd een zeer grote belangstelling voor biologie en botanie.

Na lid te zijn geworden van de Liberale Kiesvereniging in Leiden—daarmee dus tredend in de voetstappen van zijn vader—werd hij een paar jaar later, in 1899, lid van de Sociaal-Demokratische Arbeiders Partij (SDAP). Hij behoorde tot de oprichters van de afdeling Leiden.²

In zijn 'Herinneringen uit de arbeidersbeweging' schrijft Pannekoek over de 'worsteling van denkbeelden'³ die voorafging aan zijn beslissing zich bij de socialistische beweging aan te sluiten. We weten niet precies welke ontwikkeling hij doormaakte, maar kunnen wel zijn gedachtengang gedeeltelijk reconstrueren. Waarschijnlijk vlak vóór zijn aanmelding als lid van de SDAP, schreef hij begin 1899 (vóór april) in een kennelijk alleen voor hem zelf bestemde notitie:

'Waarom mag ik niet meewerken en midden in de strijd mijn plaats zoeken? Terwijl iedereen (?) mee zijn deel bijbrengt tot verbetering van de toestanden, zit ik meridiaanplaatsen te reduceren.

De wetenschap is toch het enige blijvende en vooruitgaande bij 't wisselen der mensen en toestanden. Zij moet de betere toekomst

voorbereiden: door haar is de mensheid zover gekomen, dat ze kans ziet om eenmaal, weer door haar, vrij en gelukkig te worden. Maar wat een denkbeeld is nodig om het verband in al zijn kronkeling te volgen tussen maatschappelijk geluk en het reduceren van sterplaatsen.⁴

Met zijn broer Adolf, later officier in het Nederlandse leger, had hij vele gesprekken over de inrichting van een toekomstige maatschappij. Pannekoek heeft ook hiervan aantekening gehouden. Zo o.a. van een plan, afkomstig van zijn broer Adolf. Van alles kwam daarbij ter sprake: hoe arbeiders, eens deelhebbers aan een soort coöperatie of in het bezit van aandelen van het eigen bedrijf, meer gemeenschapsgevoel voor het bedrijf zouden krijgen; of luijaards wel of niet zouden sparen om in het bezit van aandelen te komen; op welke wijze het bedrijfsleven financieel zou moeten worden georganiseerd en beheerd. Uiteindelijk—zo was het plan—zouden de ondernemende coöperaties tezamen 'de staat' worden. 'Voor het zover is, moeten mensenlevens of eeuwen voorbijgaan; maar de langzame uitbreiding en groeiing van de zaak is tevens opleidings- en ontwikkelings-school der burgers,' aldus het plan. In dit systeem bestond 'geen recht op eten: de moreel ongeschikten worden in het begin buitengesloten. Komt echter alles in handen der vereniging, dan zouden ze moeten verhongeren. Men zet ze dan in een gesticht waar ze werken onder opzicht en net genoeg eten krijgen.' Deze blijven 'philantropische schadeposten'. Aldus 'het plan van Adolf', zoals opgetekend door Anton Pannekoek in een notitie die 8 april 1899 gedateerd is.

In de weken die volgen gaat het piekeren voort. Wat hem, zo lezen wij in een aantekening van 11 juni 1899, in de propagandisten voor de sociaal-democratie hinderde, was o.m. hun fanatisme. Maar niettemin kwam hij steeds meer in hun ban. Hij begon 'een doffe overtuiging' te krijgen, dat hij 'door een noodlot' naar de kant van de sociaal-democratie gedreven zou worden, 'maar waarom was me niet helder', noteerde hij. Met 'de onzinnige verdeling van produkten en de onverantwoordelijke produktie' had hij intussen afgerekend. Dat daaraan een einde gemaakt moest worden was een vanzelfsprekendheid voor hem geworden. Het besef, dat het einde als een natuurnoodzakelijkheid zou komen, met hem en zonder hem, gaf hem rust. 'Wij hadden alleen te zorgen', zo gaat hij voort in zijn notitie van 11 juni 1899, 'voor die tijd het systeem zo goed mogelijk voor te bereiden dat het beter lukken zou, en de geest der mensen te wennen of te winnen aan (voor) de toekomst.'

Pannekoek blijkt omstreeks die tijd de grote stap te hebben genomen. In de genoemde notitie beschreef hij het als volgt:

'Nu wist ik voor 't eerst, wat de sociaal-democratie werkelijk wilde en voorspelde. Hun geloof is mijn geloof, hun streven mijn streven. En een heerlijk optimisme en gevoel van geluk heb ik daarna steeds gehad. Soms kon het denken aan de tijden die komen zullen, mij een siddering van genot geven, alsof ik er reeds voor stond.' En vervolgens:

'Wat een andere kijk plotseling op de strijd en de beweging hier en elders. Pak ik nu een of ander tijdschrift, een debat of wat ook; bemerk dan dat ik ineens geheel aan de andere kant sta; onze socialistten, de uitgejouwden, door steden en regeringen als revolutiestokers behandelden, de werkstakers zijn nu mijn medestrijders. Bij elke vroeger geziene en nu weer gelezene naam, elke herdenking van iets dat ik al lang wist, merk ik 't met verrassing op. Dat ik in deze week totaal veranderd ben.'⁴

Na zijn toetreden tot de SDAP in Leiden stortte hij zich met veel élan in het dagelijks werk van de partij. Midden februari 1900 werd hij voorzitter van de afdeling;⁵ hij debatteerde op openbare vergaderingen en werd sedert die tijd verschillende malen door de afdeling Leiden naar de jaarlijkse kongressen van de SDAP afgevaardigd. 11 Juli 1902 promoveerde hij op een proefschrift getiteld: 'Untersuchungen über den Lichtwechsel Algols'. Had hij reeds in 1900 en 1901 over waarde-theoretische problemen o.a. met Saks gepolemiseerd in het vooruitstrevende en tolerante tijdschrift *De Kroniek* van P.L. Tak,⁶ in de stellingen, gevoegd bij zijn proefschrift spreekt hij ook duidelijke taal. Dit geldt zeker voor stelling XXIII, waar hij de uitspraak van Marx bijvalt, dat niet het bewustzijn der mensen hun zijn, maar omgekeerd hun maatschappelijk zijn hun bewustzijn bepaalt. En hoe zou Pannekoek in de huidige tijd zijn stelling XX, luidende: 'De vooruitgang der natuurwetenschap wordt door het voortduren der kapitalistische produktiewijze benadeeld', verdedigd hebben?

Dat Pannekoek reeds op jonge leeftijd een grote belangstelling voor de filosofie koesterde, blijkt uit zijn stelling XXI: 'De uitgave van de "Annalen der Naturphilosophie" is een toonbeeld van het geringe filosofische inzicht bij natuuronderzoekers' en uit zijn stelling XXII, die luidt: 'Het wezen van Kant's kennistheorie in de "Kritik der reinen Vernunft" wordt bepaald door zijn, in de "Kritik der praktischen Vernunft" neergelegde moraal; daarom is zij thans verouderd.'

Inmiddels publiceerde hij reeds in 1901 in *De Nieuwe Tijd* zijn eerste, wetenschappelijke socialistische geschrift 'De filosofie van Kant en het Marxisme'. Het is een studie die de ontwikkeling blootlegt van het neo-kantianisme tot ethisch-socialisme, een verwatering

naar zijn mening van het wetenschappelijk socialisme. Het was een ontwikkeling die aansluiting vond bij de kritiek van de revisionisten op het volgens hen kennistheoretisch zo bouwvallige socialisme.⁷ In dit geschrift verschijnt Pannekoek voor het eerst als de analytikus, die weloverwogen, stap voor stap, de konklusie van een hypothese of theorie formuleert, die hij van tevoren reeds in detail blijkt te hebben uitgedacht. Emotionele uitbarstingen of scheldpartijen—rijkelijk aanwezig in de geschriften van de revolutionaire sektor in de arbeidersbeweging—zal men er nauwelijks vinden.

In zijn latere socialistische geschriften blijft Pannekoek de man van de wetenschap; d.w.z. in die geschriften poogt hij tot een verklaring te komen door te analyseren onder toepassing van en onder verwijzing naar de kennistheorie van Dietzgen⁸ en het historisch materialisme; in die geschriften scheidt hij een beeld van de inhoud van het denken van mensen, dat gevormd wordt onder invloed van overwegend maatschappelijke factoren.

In zijn korrespondentie doet Pannekoek ongetwijfeld hetzelfde, maar zijn aanpak is dan meermalen anders. Hij neemt geen blad voor de mond, schrijft op de man af. Daar laat hij zich gaan, spoort aan tot actieve arbeid; daar leest men hoe hij konspireert; daar ontbreken—ofschoon zij schaars blijven—verdachtmakingen niet; daar vindt men ook de minachting voor zijn politieke tegenstanders, evenzeer echter zijn liefde voor de natuur of zoals in een brief aan Kautsky, zijn grote blijdschap bij de geboorte van zijn eerste kind, 'Tonny'.⁹ Maar zijn doel verliest hij bij dit alles niet uit het oog. Hij laat niet na een probleem van vele kanten te benaderen; hij is wijdeloopig als hij iemand wil overtuigen. Vaak lijkt hij zich al brieven schrijvend voor te bereiden op het schrijven van een artikel. Daardoor bevat die korrespondentie een schat aan kennis. Zijn brieven tonen de methodiek waarmee hij tracht de ander zijn kennis over te dragen.

Bij het publiceren van deze herinneringen komt naast de publiekelijk bekende Pannekoek, ook een partikuliere Pannekoek te voorschijn. In elk geval zal hem het lot bespaard blijven dat zo vele 'groten' uit de arbeidersbeweging ten deel viel: zo hoog werd hun standbeeld op de sokkel geplaatst dat uit het oog werd verloren dat wij slechts met een gewoon mens, een zoeker te maken hebben aan wie ook heden ten dage kritische beschouwingen zeker goed besteed zijn.

Ofschoon Pannekoek een taaie strijdersnatuur bezat—dit zal o.a. nog uit zijn 'Herinneringen' blijken—schreef hij over zichzelf aan Kautsky 'nicht allererst Kampfnatur, doch meiner Neigung nach mehr ein Schulmeister' te zijn.¹⁰ In 1901—hij was toen 28 jaar—

schreef hij Troelstra: 'Ik ben van nature een twijfelaar: mijn twijfel houdt alleen stand voor mijn eigen bestaan, de astronomie cum annexis, en het socialisme.'¹¹ Ons is niet bekend hoe Troelstra deze zelfkennis beoordeelde. De brief waarin Pannekoek deze karakterstets gaf, getuigde in sterke mate van het tegendeel; en later, toen de Nieuwe-Tijd-groep¹² haar volle activiteit ontplooidde, zal Troelstra, zo hij zich deze brief zou hebben herinnerd, deze woorden wel zeer licht gewogen hebben. Maar Pannekoek zelf was van mening: strijden en vechten om invloed en aanhang te krijgen 'ist nicht mein Fach; lieber ist mir aufklären und lehren und auslegen, wo man mich hören will'.¹³ Ofschoon hij door zijn kursussen aan de Parteischnule in 1906-1907 in Berlijn, later in Bremen en door zijn vele andere voordrachten en vergaderingen toch 'ein ganz abgefeimter Schulmeister' werd, die zich 'in der technischen Handhabung des Vortragswesens immer mehr zurecht [fand]',¹⁴ wilde hij geen schoolmeester in de engere zin van het woord zijn. Hij wilde wel les geven, maar dat diende gepaard te gaan met een verdieping van de leer van Marx en Engels. Toen hij in 1905 Kautsky liet blijken aan de socialistische voorlichting in Duitsland te willen deelnemen, schreef hij o.m.: 'Als Ausländer bin ich in der glücklichen Lage, nur grundsätzliches behandeln zu brauchen und alles wo er [bedoeld is hier R. Friedeberg]¹⁵ die Praxis der deutschen Partei angreift, beiseite lassen zu können.' Pannekoek wilde 'kritisch-grundsätzlich beleuchten in der Gestalt positiv-aufklärender Artikel...'¹⁶ Na zich reeds in juni 1911 bij Kautsky te hebben beklaagd 'fortwährend von den abstrakt-wissenschaftlichen Fragen' te worden afgeleid en zich met 'Tagespolitik und noch kleineren lokalen Fragen' te moeten bezig houden,¹⁷ schreef hij hierover een jaar later opnieuw aan Kautsky: 'Sie wissen, dass... ich mich nur notgedrungen in praktischen Kämpfen hineinschleppen lasse.' Hij prefereerde in het algemeen 'nur theoretische Aufklärung zu bringen'.¹⁸

Dit alles wil niet zeggen, dat Pannekoek buiten partijverband wilde werken. Hij zocht juist de plaatsen op waar hij in die tijd, temidden van de arbeiders staande, les kon geven, kon pogen klassebewustzijn bij te brengen. Toen hem in 1907 door de Pruisische regering verboden werd nog langer als leraar aan de Parteischnule in Berlijn te werken, nam hij—enige tijd later—het aanbod van de partij in Bremen om daar het scholingswerk voort te zetten, gaarne aan. Hij verheugde zich in Bremen te zullen vinden wat hij in Berlin-Zehlendorf had gemist: 'die unmittelbare Berührung mit den Arbeitern, mit dem ganzen Parteileben'. Al had hij liever niet als gedelegeerde voor het partijkongres in Maagdenburg in september 1910 gekozen willen worden, hij zag wel in dat hij zich aan 'dieser praktischen Teil-

nahme' niet kon onttrekken. 'Ohne es zu wollen, bin ich von selbst darin gezogen...', schreef hij Kautsky.¹⁹ Naar de internationale konferentie in Kopenhagen, eind augustus-begin september 1910 wilde hij ook niet gaan; 'was soll ich da machen', schreef hij aan Kautsky. 'Wenn man kein Delegierter ist, hat man sehr wenig daran, und ich bin eigentlich kein Congressmensch...'²⁰ Alhoewel deze laatste opmerking juist kan zijn, zal uit de 'Herinneringen' nog blijken dat Pannekoek zich aan kongressen, ook in Nederland, niet heeft onttrokken.

Een toelichting op de 'praktische' arbeid van Pannekoek in tegenstelling tot zijn wens 'theoretisch aufklärend' te werken is hier op zijn plaats. Ongetwijfeld heeft Pannekoek vele abstrakt-wetenschappelijke verhandelingen geschreven: over historisch materialisme, ethiek, filosofie (kennistheorie), darwinisme, krisistheorie, enzovoorts. Al deze onderwerpen behandelde hij echter vooral om de opvattingen van 'burgerlijke', niet marxistisch georiënteerde wetenschapsbeoefenaren, of het marxisme 'ontrouw' geworden sociaaldemokraten en 'kommunistische opportunisten' zoals Radek, te bestrijden. Uit theoretische geschriften trok hij konklusies en leringen voor het praktisch handelen van de arbeiders, d.w.z. voor hun dagelijkse strijd. Het afbreken van de 'burgerlijke moraal', van heersende tradities, van geloofs- en gezagsopvattingen vormde immers de voorwaarde voor hun vertrouwen op eigen kracht, geestelijk, organisatorisch en maatschappelijk, kortom voor de verdieping van het klassebewustzijn, gericht op meesterschap in de maatschappij. Een dogmatisch marxist was Pannekoek stellig niet. In tegenstelling tot zo vele anderen uit zijn tijd, bestudeerde hij het marxisme voornamelijk als *Forschungsmethode*, als een methode van onderzoek, toegepast op de maatschappij. In een brief van 21 januari 1953 aan de auteur van dit opstel lichtte Pannekoek dit als volgt toe:

'Je maakt een vergelijking met Herman Gorter, die ook twee dingen tegelijk was, dichter en kommunist. Met mij is het geheel anders: bij Gorter waren die twee één, zijn gedichten doordrenkt met kommunisme. Bij mij waren natuurwetenschap en socialisme steeds twee gescheiden gebieden; socialisme was niet—als bij hem—de uitredding uit poëtische schipbreuk. Natuurwetenschap bevredigde mij ten volle; maar het leven bracht mij in contact met het socialisme, dat mij onweerstaanbaar inzoog en meezog; vooral ook in zijn theoretische aspecten. Wisselwerking was er in zoverre, dat de methode van de natuurwetenschap, die ik grondig leerde kennen, mij duidelijk in het marxisme de wetenschap van de maatschappij deed ontdekken; en dat is de basis van mijn werk gebleven. Daardoor was de theoretische fundering van de arbeidersstrijd mijn aangewe-

zen werk, wat in allerlei deelname aan strijd over taktische kwesties uitkwam.'²¹

Ondanks zijn onmiskenbare 'Neigung zur Theorie' heeft Pannekoek de verschillende delen van 'Das Kapital' 'eigenlijk nooit methodisch van begin tot eind doorgewerkt'.²² Over Marx zelf heeft hij niet zoveel gelezen. 'Nur Mehring kenne ich', schreef hij Maximilien Rubel,²³ en verder las hij de artikelen over Marx in *Die Neue Zeit*.²⁴ De verschillende uitgaven van de verzamelde werken van Marx en Engels kende hij zeer waarschijnlijk slechts oppervlakkig. Toen Rubel in een brief van 13 september 1951 Pannekoek verwees naar het eerste deel van de Marx-Engels Gesamtausgabe schreef Pannekoek in de kantlijn: 'Ich kenne Mega nicht.'²⁵ Neen, een marxoloog als Rubel was Pannekoek stellig niet. Ongetwijfeld had hij een grote bewondering voor de kennis en het analytisch en synthetisch vermogen van Marx en Engels, maar hij was niet geneigd hen altijd te volgen. Over de kennis van Marx en Engels betreffende Dietzgen bijvoorbeeld was Pannekoek niet te spreken. Zij waren nooit 'tot de kern van Dietzgen's kennistheoretische vaststellingen' doorgedrongen. Dit schreef hij in 1944 in zijn 'Herinneringen'.²⁶

De toepassing van de 'theoretische' arbeid voor de verdieping van het klassebewustzijn, dus voor de 'praktische' strijd van de arbeiders, vindt men vooral terug in de meer dan driehonderd artikelen, die via Pannekoeks *Zeitungskorrespondenz*²⁷ in de Duitse sociaaldemokratische pers verschenen. Pannekoeks arbeid was een geheel van theoretische én praktische aard. Juist door zijn grote theoretische en praktische schriftelijke én mondelinge arbeid verwierf Pannekoek in verschillende lagen van de Duitse sociaal-demokratie grote bekendheid; bij vrienden (de radikale marxisten) en bij tegenstanders t.w. partij- en vakverenigingsbureaucratie, theoretische revisionisten en centrum-marxisten, waaronder later ook Kautsky, een man voor wie hij heel lang als mens en als wetenschappelijk theoretikus veel respect heeft gehad. In 1906 drong hij er bij Kautsky op aan zich toch voornamelijk met wetenschappelijke arbeid bezig te houden. 'Je nachdem das Amt des wissenschaftlichen Leiters der Partei—unser einziger Professor—wichtiger wird, sollte die Partei dazu mehr geben.'²⁸ Naar aanleiding van het partijcongres in Dresden in 1903 had hij reeds eerder zijn bewondering voor Kautsky uitgesproken. 'Ich werde wohl nicht der einzige sein', schreef hij hem, 'der damals dachte: wenn wir unseren Kautsky nicht hätten, wie wären wir dann aus all der Misère hinausgekommen'.²⁹ In een brief aan Kautsky van 6 november 1911, dus na de polemiek over de massa-actie tussen Kautsky en Rosa Luxemburg (die werd gevoerd in het kader van de taktiekdebatten in de SPD waar voor-

en tegenstanders van de algemene politieke staking tegenover elkaar stonden), blijkt Pannekoek nog steeds te wensen, dat over tegengestelde opvattingen van hem en Kautsky ten aanzien van 'die Aktion der Massen' 'etwas eingehender diskutiert wird, damit sich zeigen kann, in wieweit wir uns näherkommen können'. 'Ich bin überzeugt', aldus Pannekoek in dezelfde brief, 'dass eine sachliche Diskussion dieser Grundfragen der Partei nur grossen Nutzen bringen kann; ich weiss, wie jedesmal Ihre Ausführungen wichtig für mich waren, nicht weil sie mich überzeugten, sondern umgekehrt mich nötigten, durch das Schwerwiegende der Einwände tiefer zu graben, gründlicher zu überlegen, und dadurch das ganze breiter und besser zu machen.'³⁰ Later moest Pannekoek echter ervaren, dat zijn verwachtingen te hoog gespannen waren. Hij liet dit Kautsky onverbloemd weten. In een brief van 18 augustus 1912 schreef hij, teleurgesteld te zijn over de wijze waarop Kautsky zijn artikelen in *Die Neue Zeit* had geïnterpreteerd. Dat had hij bij Kautsky 'niet für möglich gehalten'. Hij vond het antwoord van Kautsky overigens 'so bürgerlich und unmarxistisch, dass ich es mehr als Alles andere bedaure, so etwas unter Ihrem Namen zu finden'.³¹ De vriendschappelijke verhoudingen leden onder een dergelijke openhartige kritiek toen nog niet. Zelfs in februari 1913, toen de tegenstellingen omtrent de revolutionaire massa-actie onoverbrugbaar waren geworden, bleven de goede betrekkingen gehandhaafd en schreef hij in de aanhef van de brief het inmiddels gangbaar geworden 'lieber Freund Kautsky'.³² Anna, de vrouw van Pannekoek, gaf in een brief van 27 juni 1914 de beste groeten 'von Haus zu Haus...'³³

Pannekoek verwierf niet alleen bekendheid door zijn grote kennis, zijn geschriften en zijn voorlichtende arbeid. Hij werd ook gevreesd als één der belangrijke woordvoerders van de radikale vleugel, die zich in de Duitse sociaal-demokratie vooral na 1905 begon te ontwikkelen. Het verzoek van de partijorganisatie in Bremen aan Pannekoek om in die stad de partijgenoten te scholen, was mede ingegeven door de wens, een standvastige medestander nauw te betrekken bij de praktische politiek en de discussie met de vakverenigings- en partijbureaukratie.

Pannekoek uitte overigens wel eens twijfel wanneer kennis hem ontbrak—en dat werd door de 'praktici' niet altijd gewaardeerd. Zijn goede vriend en medestrijder, Henk Canne Meijer, schreef hierover later, omstreeks 1930, toen Pannekoeks neiging zich in de 'theorie' terug te trekken (met daarmee verbonden twijfels) de overhand had gekregen:³⁴

'Er [Pannekoek] ist immer noch mit vollem Herzen bei unserer Sache

und er wird sich auch wieder an der Arbeit beteiligen. Wenigstens habe ich ihm so viel wie möglich Material beschaffen müssen, dass er sich ein Urteil über den Verlauf der Bewegung orientieren kann. (Pannekoek ist ein "nur-Theoretiker", er ist kein Kämpfer in unserem Sinne. Er gibt nur seine Analysen und damit Schluss. Er versucht sich nie durchzusetzen. Er beteiligt sich nie an das Organisationsleben, weil er "dazu keine Zeit hat". Einer von uns hat ihm vorgeworfen, dass er leicht eine so gemüthliche Einstellung haben kann, weil er ein "Mann der Wissenschaft" ist, während wir "die Wissenschaft an den Mann bringen müssen". Er gibt seine Analysen und wir schlagen uns unter einander über denselben. Er ist ein ausserordentlich bescheidener Mensch, kennt nicht die wenigste Selbstüberhebung und nimmt keine Stellung in Fragen in welchen er nicht absolut sicher geht. Wir sagen darum öfters: "Pannekoek sagt, es kann so sein, aber vielleicht ist es auch ganz anders". In der Praxis kommt man damit aber nicht von der Stelle, weil man hier auch Entscheidungen treffen muss, in welche man öfters nicht ganz sicher geht. Das ist ein Gegensatz zwischen den "nur-Theoretiker" und den Kämpfer.')³⁵

De tegenstelling, die Henk Canne Meijer hier releveert—zijn beoordeling van Pannekoek komt niet geheel met de onze overeen—vindt zijn verklaring in de politieke situatie van die tijd (1930). De tegenstelling en de verwarring in de internationale kommunistische beweging waren zo groot—zowel bij de aanhangers van de Komintern als bij de radenkommunisten—dat het niet verwonderlijk is, dat wetenschapsbeoefenaren als Pannekoek nog eens het nabije verleden—waarbij zij zo nauw betrokken waren—wildens bestuderen en daaruit lering trekken. Dat gold overigens niet alleen voor de 'theoretici'. Ook velen van de 'praktici' in die tijd gingen tastend voorwaarts, vormden eigen groepjes—de Groep van Internationale Communisten (GIC) werd in 1926 opgericht—om buiten het geruzie in de grotere groepen en partijen de oorzaken van de nederlaag (van de Duitse revolutie m.n.) op te sporen en nieuwe wegen van strijd te formuleren.

Het kan weinig verwondering wekken, dat ook later Pannekoek als 'nur-Theoretiker' werd beschouwd. Het kleine groepje van de GIC, bestaande uit hoogstens tien actieve personen (de samensteller van dit boek was sedert 1933 één van hen) schreef zelf de artikelen, besprak deze daarna en typte en stencilde het tijdschrift *Persmateriaal ... van Internationale Communisten* (PIC) en later *Radencommunisme*, dat naar een beperkt aantal lezers gezonden werd. Het was de aan de GIC nauw verbonden groep 'Proletenstemmen', waarin ook leden van de GIC zaten, die in een blad van dezelfde naam, de ge-

dachten van de GIC op eenvoudiger wijze op straat, bij stempellokalen en fabrieken aan de man bracht. Pannekoek bleef van dit werk ver verwijderd; in die tijd, hij was toen ongeveer zestig jaar, was hij trouwens druk werkzaam in de sterrenkunde. Slechts zelden werden in artikelen van Pannekoek die bestemd waren voor de *PIC* wijzigingen aangebracht; als deze hem werden voorgesteld, werden zij toen, voorzover ik mij herinner, zelden op prijs gesteld. Maar ook gaf hij wel 'kattelbelletjes' door (zo luidde de benaming die Henk Canne Meijer aan notities van Pannekoek gaf) die vrijelijk konden worden gebruikt. Pannekoek werd tenslotte een eenling in de beweging, die gaarne kameraden ontving, de beweging der arbeiders ook intensief bleef volgen.

Door het uitblijven van revolutionaire bewegingen waarbij de leiding van de strijd in handen van de arbeiders zelf lag, kon hij echter zijn inzichten niet meer tot verdere ontwikkeling brengen en uitdragen. Niettemin bleef hij zich toch nog bezig houden met wat hem altijd bewoog—t.w. de omstandigheden en de methoden te leren kennen waardoor de arbeidersklasse meester over zichzelf, d.w.z. over de samenleving zou worden. Dit probleem, zo preciseerde hij het op zeventigjarige leeftijd, 'hoe tenslotte in de Massenstreek de machtsmiddelen, door botsing met die van de bourgeoisie, tot de hoogste ontplooiing moeten komen...' leek mij 'de kernkwesie van de hele klassenstrijd te vormen, en ik ben er telkens en steeds op teruggekomen...'.³⁶

'De' wetenschap, of de methode van de natuurwetenschap, voerde Pannekoek niet tot het socialisme; het was 'het leven' dat hem met het socialisme in contact bracht, dat hem 'onweerstaanbaar inzoog en meezog'. Dat 'leven' was echter, ook in zijn theoretische aspecten, gericht op het verwerven van kennis van het wel zeer praktische probleem van de verovering van de politieke macht.

In zijn met Gorter in 1909 geschreven boekje *Marxisme en Revisionisme* schrijft Pannekoek dat de beweging de theorie, dat is 'de wetenschap van de maatschappij, die wij aan Marx te danken hebben',³⁷ nodig heeft om het kapitalisme op te heffen; het is een werk, dat door mensen moet worden verricht; en wij moeten goed kunnen begrijpen, wat deze mensen denken, doen en willen. Pannekoek was niet zonder meer van mening dat het kapitalisme 'vanzelf' ineen zou storten. 'Die wirkliche Sache dreht sich um was mit Zusammenbruch gemeint wird', schreef hij een vriend in oktober 1948. 'Ich habe Marx immer so verstanden, dass wirtschaftlich der Kapitalismus schliesslich nicht mehr weiter kann (eine schleppende Krise), immer unerträglicher wird für die Arbeiter, und das diese deshalb immer bewusster in Gegensatz treten und gezwungen wer-

den die Direktion der Gesellschaft selbst in die Hand zu nehmen, also die Revolution durchzuführen; und diese Revolution ist der Zusammenbruch des Kapitalismus.'³⁸ De samenhang tussen het proces der maatschappelijke ontwikkeling en de omwenteling in het denken der mensen vormde al vroeg het uitgangspunt van Pannekoeks grote belangstelling voor de filosofie en in het bijzonder voor de kennistheorie. Voor Pannekoek heeft inzicht in de kennis-theoretische problemen, die hier opdoemen, praktische zin.

In een artikel van 12 november 1910, getiteld 'Dietzgenismus und Marxismus' geeft Pannekoek met betrekking tot het veranderen van de maatschappij als zijn mening te kennen, dat de materiële belangen van de mensen slechts via hun ideeën en beschouwingen het handelen 'beherrschen'—en deze ideeën worden 'im Kopf und vom Kopf' gevormd. Hun 'Geist' moet dus actief optreden. Hoe echter werkt deze geest? 'Worin unterscheidet sich die Idee von den Sineseeindrücken, das Wollen von den Interessen, die Idee und Wollen erzeugen? Worin besteht die Umbildung, die der Geist vornimmt, was ist die Natur seiner Aktivität? Auf diese Fragen geben die Schriften von Marx keine Antwort.' De oplossing, aldus Pannekoek, vond men bij J. Dietzgen. De maatschappij zou, volgens Pannekoek in 1910, allang voor het socialisme rijp zijn. 'Woran es fehlt, sind die Menschen'. Hun klassebewustzijn, hun discipline, hun 'Organisationsfestigkeit' en hun revolutionaire energie waren nog niet groot genoeg. Wat was hiervan de oorzaak? 'Was geht in dem Geiste der Proletarier vor, welche Ideen leben und entstehen darin, die ihre Aktionen bestimmen werden? Daher muss sich jetzt die Aufmerksamkeit immer mehr der Wissenschaft zuwenden, die uns das Wesen des Geistes verstehen lässt und dafür weniger die Lehre die die Menschen als das Produkt der wirtschaftlichen Verhältnisse darstellt.' De studie van de filosofie van Dietzgen—die op deze vragen een antwoord zou geven—had voor Pannekoek een bij uitstek praktische betekenis. Reeds in 1906 schreef hij aan Kautsky, dat hij de kursisten van de Parteischule, 'als das Wesentlichste und Wichtigste zu bieten habe: den Begriff des Geistes, also die philosophische Grundlage...'.³⁹ Dit impliceerde voor Pannekoek, dat hij de kursisten zou inleiden in de betekenis van het wetenschappelijk denken voor de klassenstrijd, d.w.z. voor de verovering van de politieke macht. De tegenstelling tussen ideologie en wetenschap—beide abstracte uitdrukkingen van de werkelijkheid—was immers, dat de eerste een onbewuste veralgemening van de daarbij relevante werkelijkheid was, terwijl de wetenschap een bewuste veralgemening was. 'Die Pflege der Theorie', aldus Pannekoek, 'der wissenschaftlichen Grundlage des Sozialismus, wird am meisten dazu beitragen, der

Bewegung einen ruhigen, sicheren Gang zu geben, sie aus einem unbewussten Trieb zur bewussten Tat einsichtsvoller Menschen zu machen'.⁴⁰ Men zou, aldus Pannekoek, het proletariaat geen slechtere dienst bewijzen dan juist nu de betekenis van de theorie te onderschatten en de praktijk, het onmiddellijke boven het algemene te stellen. Pannekoek stond in die dagen op het standpunt, dat de tijd naderde—'al kunnen wij natuurlijk niet zeggen wanneer hij precies komt, waarop juist de bewustheid, het psychische element in de beweging, niet alleen aan het woord zal komen (dat doet het altijd), maar beslissen zal'.⁴¹ Praktijk en theorie vormden naar zijn opvatting één onverbreekelijk geheel, evenals de 'dagelijkse' strijd ('de hervormende zijde') en de strijd voor het 'einddoel' ('de revolutionaire zijde'). De strijd voor hervormingen was revolutionair 'en de revolutie een praktische zaak, waaraan wij nu reeds dagelijks werken'.⁴²

In de SDAP, 1900-1906

Pannekoek, de vurige aanhanger van Dietzgen, mocht het 'algemeene' (de verovering van de politieke macht) als het grote doel van de strijd beschouwen, de betekenis van 'bijzondere' kwesties onderschatte hij niet. In zijn 'Herinneringen' gaat hij daar uitvoeriger op in. Hij verhaalt van zijn activiteiten als voorzitter van de afdeling Leiden van de SDAP,¹ van zijn bezoek aan congressen en het deelnemen aan discussies,² van het schrijven van artikelen in *De Kroniek* van P.L. Tak en in *De Nieuwe Tijd*, het 'onafhankelijk sociaal-democratisch maandschrift',³ van de debatten met de tegenstanders,⁴ van de verkiezingsstrijd⁵ en van de strijd voor het algemeen kiesrecht.⁶ Hij schetst de opkomende oppositie tegen Troelstra—waarin hijzelf een vooraanstaande rol speelt—en de tegenstellingen in de partij met betrekking tot de agrarische kwestie,⁷ de schoolkwestie⁸ en de herstemmingstaktiek.⁹

Pannekoek maakt ook melding van de spoorwegstaking van 1903 en zijn konflikt daaromtrent met Troelstra.¹⁰ Aan Pannekoeks uiteenzettingen daarover kunnen wij hier enige uitbreiding geven, daar inmiddels korrespondentie tussen hem en Troelstra ter beschikking is gekomen, waarover Pannekoek bij het schrijven van zijn 'Herinneringen' niet beschikte. Een kort overzicht over de direkte aanleiding tot deze staking gaat vooraf.

De spoorwegstaking van 1903 begon als een solidariteitsstaking voor arbeiders, georganiseerd in een federatie betrokken bij het watertransport, die geweigerd hadden met niet-georganiseerde arbeiders

te werken en daarom ontslagen waren. Nadat de eis tot erkenning van die federatie door de vereniging van werkgevers in de scheepvaart was afgewezen, breidde de staking zich over andere groepen arbeiders uit, eind januari 1903 ook over het spoorwegpersoneel in Amsterdam, vervolgens naar andere plaatsen. Deze eerste grote beweging van arbeiders in Nederland overrompelde de regering en de burgerij. Anarchisten en syndicalisten enerzijds en sociaaldemocraten anderzijds—voorheen elkaars felste tegenstanders—vormden nu een strijdbare eenheid.

Het antwoord van het ministerie-Kuyper op deze staking bestond in het oproepen van enkele lichten militairen en het indienen van een wetsontwerp dat inhield dat staken bij overheidsinstellingen en spoorwegen zou zijn verboden.

De maatregelen en de plannen van de regering leidden op 20 februari tot het instellen van een Comité van Verweer,¹¹ waarin vertegenwoordigers van de vakbeweging (de syndicalistische zowel als die welke later de 'moderne' vakbeweging zou worden genoemd), de SDAP en de Vrije Socialisten (de richting van Domela Nieuwenhuis) waren opgenomen. Doel was agitatie tegen het wetsontwerp van Kuyper en de eventuele voorbereiding van een staking wanneer de 'vrijheid van staking' zou worden aangerand. Nadat op 25 februari het wetsontwerp was ingediend, richtte het Comité van Verweer zich tot de arbeiders met de oproep, dat tegen de beknutting van het recht van werkstaking 'elk wettig middel in volle omvang [moest] worden aangewend'.¹²

Tijdens de voorbereiding tot de staking verscheen volkomen onverwacht een artikel van Troelstra in *Het Volk* van 17 maart, getiteld 'Wat nu?', waarin hij—aanvankelijk voorstander van staking—een politieke werkstaking tegen de inmiddels gealarmeerde en naar zijn overtuiging nog krachtige regering en burgerij afried. Reeds in zijn interpellatie op 10 maart¹³ naar aanleiding van de stakingsbeweging van eind januari had Troelstra geprobeerd de meerderheid van de Kamer tot matiging te bewegen. Hij wist hoe zwak de bonden waren en dat zij niet in staat waren een gekoncentreerde aanval van regering en burgerij te weerstaan. Daarom wenste hij geen actie die alles op één kaart zette, geen 'strijd met de politieke macht der bourgeoisie in haar geheel', geen 'avontuur'. Hij wilde, zo schreef hij in 'Wat nu?', 'strijd voor vakbelangen, het aan de ontwikkeling der daaruit voortvloeiende feiten zelf overlatende, in hoeverre daaruit voor de regering een zijdelingse drang kan voortvloeien om toch eindelijk eens het verlossende woord te spreken, dat hier de lucht zal zuiveren'.

Troelstra schreef zijn artikel 'Wat nu?' zonder met het Comité van

Verweer of het bestuur van de SDAP overleg te hebben gepleegd. Hij schreef voor eigen verantwoordelijkheid en kon gemakkelijk tot publikatie van zijn opvattingen overgaan, omdat hij hoofdredakteur was van *Het Volk*. Door juist op het moment van de grootste spanning op de zwakte der beweging te wijzen, kregen zijn oude vijanden, de anarchisten en syndikalisten, de gelegenheid zijn goede trouw in twijfel te trekken en hem van 'verraad' te beschuldigen. En voorts: door zijn éénmansactie gaf hij 'tegenleiding' tegen het Comité van Verweer en het bestuur van de SDAP, juist wat hij de Nieuwe-Tijd-groep altijd verweet.¹⁴ Troelstra's artikel bracht verwoording onder de arbeiders en leidde tot heftige kritiek o.m. van de zijde van de Nieuwe-Tijd-groep. Henriëtte Roland Holst publiceerde haar bezwaren in *Het Volk* van 24 maart; haar artikel was geda- teerd 18 maart. Een artikel van Gorter, eveneens 18 maart geda- teerd, werd door de hoofdredakteur op 21 maart geplaatst. Troel- stra liet in *Het Volk* van 25 maart weer een groot artikel van zich- zelf afdrucken.¹⁵

Intussen had Pannekoek omstreeks 19 maart een 'stukje' naar *Het Volk* gestuurd; het werd echter pas op 26 maart geplaatst.¹⁶

Hier zij in het kort de essentie aangegeven van de kritiek van Panne- koek, zoals deze was geformuleerd in zijn ingezonden stuk in *Het Volk* van 26 maart en het commentaar hierop van Troelstra. Panne- koek schreef, dat vele partijgenoten met verbazing en verontwaardig- ing het artikel van Troelstra hadden gelezen. En hij vervolgt: 'Nu het comité, blijkens zijn bekendmaking, op de ingeslagen weg voort- gaat, kan uw daaraan tegenovergesteld advies slechts strekken om wankeling te brengen in de vastbeslotenheid der arbeiders om de leiding van het comité met vertrouwen te volgen; daarom is het een verbreken van de pas verkregen eenheid, een vergrijp tegen de ande- re verenigingen, een benadeling van de arbeidersbeweging en een oneer voor onze partij.' Troelstra's weifelende houding 'die niet in overeenstemming is met de kracht der protestbeweging tegen de wetten [kan] enkel dienen, om de bezittende klasse en de regering, juist nu zij tengevolge van de protestbeweging wat begint te aarzel- en, te bemoedigen op haar heilloze weg voort te gaan'. Een afsch- rift van het in *Het Volk* op te nemen ingezonden stukje stuurde hij aan Fr. van der Goes met de volgende opmerking: 'Ik meen dat daardoor het best 't doel bereikt wordt, de vijandige daad *niet* op de hele partij te krijgen, en de demoraliserende invloed iets tegen te gaan. In elk geval kunnen we nu afwachten hoe hij zich verder bla- mieren zal.'¹⁷

Troelstra bleef het antwoord niet schuldig. Hij kwalificeerde Panne- koeks geschrijf als 'grenzeloze oppervlakkigheid', die alleen verklaard

kon worden als aangenomen werd, dat Pannekoek 'niets weet van feiten, die ons bekend zijn en die het o.i. tot een *misdaad* zouden maken, verder in de sleur mee te gaan op een anarchistisch avontuur'. Pannekoek voelde blijkbaar niets 'van de daad van zedelijke moed door ons verricht' en dat 'pleit zeker niet voor' hem, aldus Troelstra. Op de 'persoonlijke krenking en belediging' zou Troelstra 'in 't belang der Partij' niet ingaan. 'De heer Pannekoek' kon als aanklager op het eerstvolgend kongres optreden.¹⁸

Nog voor 26 maart had Pannekoek er bij Troelstra op aangedron- gen zijn ingezonden stuk te plaatsen.¹⁹ Troelstra reageerde hierop geprikkeld in een niet gedateerde brief, geschreven voordat het arti- kel van Henriëtte Roland Holst in *Het Volk* was gepubliceerd.²⁰ Daar het commentaar van Troelstra op het ingezonden stukje Pan- nekoek niet beviel, schreef laatstgenoemde een nieuw artikel, getiteld *Waarom afkeuring?* Hij stuurde dit naar Troelstra met een be- geleidend schrijven van 28 maart, waarin het verzoek werd gedaan, dit artikel te plaatsen en 'het stuk niet nodeloos dagen lang te laten wachten...'²¹

In een eveneens op 28 maart gedateerde brief (waarschijnlijk heb- ben beide brieven elkaar gekruist) gaf Troelstra Pannekoek meer in- formatie omtrent de redenen die hem hadden bewogen zijn artikel 'Wat nu?' te publiceren.²²

Het overtuigde Pannekoek niet. 'In zoverre Uw schrijven mij enig- zins uwe leidende gedachten deed kennen', aldus Pannekoek in een brief van 30 maart, 'en ik daarin mijn overtuiging van volkomen goede trouw bevestigd vond, deed de lezing mij genoegen. De wijze, waarop gij gehandeld hebt, moet ik echter blijven afkeuren, en ik hoop, dat het kongres dit met mij eens zal zijn.'²³ Troelstra ant- woordde en bedankte ironisch, misschien cynisch, voor het 'brevet van goede trouw', dat Pannekoek hem had uitgereikt.²⁴

Nog voor Troelstra de brief van Pannekoek van 30 maart had ont- vangen, had Troelstra Pannekoek medegedeeld van Vliegen een brief te hebben ontvangen, waarin deze hem berichtte, dat het Co- mité van Verweer dezelfde week naar aanleiding van Troelstra's arti- kel een vergadering van hoofdbesturen zou bijeenroepen. 'Ge zult begrijpen', aldus Troelstra aan Pannekoek, 'dat in afwachting daar- van polemieken onder partijgenoten van dien aard als uw artikel nodig maakt, moeten worden uitgesteld.'²⁵ Maar ook deze reden kon Pannekoek 'absoluut' niet overtuigen van publikatie te moeten afzien. 'Doel moet daar zijn vertrouwen in Partij te herstellen en [de] verweerbeweging weer op de been te helpen; daartoe strekt mede mijn stuk.'²⁶ De volgende dag—op 31 maart—stuurde Panne- koek Troelstra een brief waarin hij uitvoeriger motiveert waarom

zijn stuk diende te worden geplaatst.²⁷ Maar Troelstra weigerde aan het verzoek te voldoen.²⁸

De spoorwegstaking van 1903 had een groot deel van de arbeidersbevolking en uiteraard de leden van de SDAP in sterke mate beïnvloed. Het duurde een lange tijd eer de heftige tegenstellingen die deze staking had opgeroepen, wat waren afgenomen. De discussie in de SDAP over de betekenis van parlementarisme en vakverenigingsactie voor de bevrijdingsstrijd van de arbeidersklasse begon toen pas goed op gang te komen. De marxisten, de opposanten, trokken fel van leer tegen hen, die naar hun mening, de parlementaire strijd en de vakactie overschatten; waarbij het parlementarisme niet als 'middel voor een hoger doel' werd beschouwd (de bewustwording van de arbeidersklasse) maar de parlementaire strijd voor het middel gehouden werd 'dat op geleidelijke wijze de politieke macht in handen van de arbeidersklasse' zou brengen. In die opvatting werden de parlamentsdebatten 'de strijd zelf', zo stelde Pannekoek. De Kamerleden werden 'de strijders'; 'om de vier jaar slechts treedt deze massa zelf op, strijdt ze zelf mee, als er gekozen moet worden; ...'.²⁹ Het parlementarisme als doel op zichzelf moest afgewezen worden. De hoop een zo groot mogelijk aantal Kamerzetels te verkrijgen zou leiden 'tot verzwakking van het principieel-revolutionaire karakter der partij';³⁰ het zou velen afstoten die door hun maatschappelijke positie zich tot de partij zouden wenden, d.w.z. de groei naar de eenheid van de arbeidersklasse zou op deze wijze worden tegengewerkt.

De revisionisten dwalen; zij verheffen het bijzondere tot het algemene, zou men Dietzgen kunnen nazeggen. Maar wij, aldus Pannekoek, beschouwen de dagelijkse strijd voor de kleine verbeteringen 'als een der krachtigste middelen, om de sociale revolutie voor te bereiden'.³¹ De marxistische richting achtte de actie voor directe hervormingen van het 'allerhoogste gewicht' omdat zij in haar één der belangrijkste middelen, 'zo niet het belangrijkste' zagen 'om de machtsmiddelen der arbeidersklasse, kennis en organisatie, te ontwikkelen'.³² Pannekoek bedoelde uiteraard kennis van de kapitalistische produktiewijze en die kon alleen 'door een praktijk van dagelijkse strijd verkregen worden; zonder deze blijft alle kennis, door vergaderingen en boeken bijgebracht, onbegrepen theorie'. De dagelijkse strijd bracht vertrouwen in eigen kracht en volharding in het strijden alsmede het besef 'welk een reuzenmacht' tegenover de arbeidersklasse stond. Nog belangrijker vond Pannekoek de opbouw van de organisatie. Daar werd 'de tucht, de discipline ingedrild door de harde leerschool der noodzakelijkheid'.³³

Samenvattend kwam Pannekoek in zijn met Gorter in 1909 geschre-

ven geschrift *Marxisme en Revisionisme* tot de volgende konklusie: 'Maar de hoofdzak, waar het hier op aankomt, is deze: sociale hervormingen zijn in dit stadium onzer beweging het beste te bereiken door dezelfde middelen waardoor wij ons voor ons socialistisch einddoel sterk maken. Niet een tegemoetkomende houding, niet overleg, niet toenadering tot de burgerpartijen en afslaan van onze volle eisen zijn de beste middelen om wat te krijgen, maar versterking van onze organisaties, uiterlijk in omvang, innerlijk in kennis en klassebewustzijn, zodat zij voor de bourgeoisie als een steeds dreigender en vreeswekkender macht verschijnen'.³⁴

Bovenstaande opvattingen vormden weliswaar een kritiek op het parlement in het algemeen, maar waren—zo blijkt uit verschillende passages uit de brochure³⁵—toch speciaal geschreven met het oog op de verhoudingen in Nederland. De revolutionaire massa-actie als middel ter verovering van de politieke macht—wel te onderscheiden van de door de partij en vakbeweging geleide algemene politieke massastaking—kwam hierin dan ook niet ter sprake. 'Bij landen met geringe economische ontwikkeling—zoals Nederland nog altijd is',—aldus Pannekoek in de genoemde brochure—'kan het maatschappelijk beeld, dat de ervaring ons oplevert, niet overeenstemmen met dat van een hoog ontwikkeld kapitalisme'.³⁶ En daarbij heeft Pannekoek ongetwijfeld vooral aan Duitsland gedacht.

In Duitsland, 1906-1914

In 1906 ging Pannekoek naar Duitsland. Hij was uitgenodigd les te geven aan de Parteischule in Berlijn. Afgezien van konjunktuurschommelingen in de hausse-periode had Duitsland (sedert de Frans-Duitse oorlog) een tijdperk van snelle ontwikkeling der produktiekrachten achter de rug. Deze ontwikkeling was gepaard gegaan met toenemende pogingen nieuwe markten en grondstoffengebieden overzee te veroveren—dit alles geschraagd door een sterk militarisme en een fel nationalisme. Daartegenover stelde de Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) het internationalisme, verkondigde zij haar sympathie met grote stakingen en riep zij de arbeiders op tot grote demonstratieve acties voor een grondige verandering van het bestaande, ondemokratische kiesstelsel—activiteiten die alle onder leiding van het partijbestuur van de SPD dienden plaats te vinden. Naarmate het aantal leden toenam en de SPD meer vertegenwoordigers in de Rijksdag kreeg, werd de politieke massastaking als een strijdmiddel beschouwd, dat de partijleiding voor de toekomst wilde reserveren en bestemmen voor het moment,

dat de arbeidersbeweging een verbod van haar organisaties zou moeten afslaan of zo sterk zou zijn, dat zij aan een meerderheid van stemmen met massale demonstraties kracht zou kunnen bijzetten. De sociaal-demokratie had, ondanks de Socialistenwet,¹ veel invloed onder de arbeiders weten te verwerven, en de basis gelegd voor de opbouw van krachtige organisaties. Zij wilde deze organisaties niet in gevaar brengen door een taktiek die overbodig leek te zijn. In 1906 had de partij 384.000 leden, in 1910 720.000; het aantal vakverenigingsleden bedroeg in 1906 1.700.000, in 1910 2.000.000. De totale oplaag van alle partijorganen was in 1890 254.000, in 1904 600.000 en in 1911 1.306.000.² Toch mag de betekenis van deze cijfers niet worden overschat. Van de bijna 18 miljoen arbeiders was in 1907 slechts één achtste in een vakvereniging georganiseerd. Ruim één vijfde van de georganiseerden was aangesloten bij de christelijke en liberale vakverenigingen en vier vijfde bij de moderne bonden, d.w.z. ongeveer één tiende van alle arbeiders.³ Bovendien wisten leiding en leden, dat de staat, de beschermer van hof, bourgeoisie, jonkers en militairen, de sociaal-demokratie als het grootste gevaar, als 'Reichsfeind' beschouwde.⁴ Voor de leiding waren dit motieven om spontaan opkomende massa-akties af te wijzen⁵ ook al waren zij, zoals bij de kiesrecht-demonstraties in de periode 1905-1910 bedoeld als ondersteuning van de politiek van de leiding. Zij werd daarbij gesteund door de leiding van de vakbeweging—voorzover deze niet de stimulans voor dit beleid was.⁶

De partijleiding bleef ook op andere wijze op haar hoede. Zij verbood agitatie voor de politieke massastaking⁷ en behandeling van de kwestie van de massastaking in de partijpers. De *Vorwärts* en *Die neue Zeit* volgden deze instructies op totdat het uitbreken van een politieke massastaking niet meer werd verwacht.⁸ De politiek der partijleiding, afwijkende geschriften of artikelen door een publikatieverbod te treffen—het was reeds in het verleden geschied⁹—werd steeds meer gewoonte in de SPD. Pannekoek zou ook op dergelijke moeilijkheden stuiten.¹⁰

De politiek van de partijleiding en de vakbeweging was duidelijk uitsluitend gericht op de behartiging van de dagelijkse politieke en sociale belangen van de arbeiders,¹¹ terwijl de leden hun agressiviteit en gramschap verbaal konden 'ausagieren'¹²—zo nodig in grote, door de partij georganiseerde, vergaderingen of optochten. In de debatten over de taktiek en strategie van de partij bleek, dat zich een 'Parteizentrum' had gevormd, met Bebel aan de top en Kautsky als zijn theoretikus.¹³

Uiteraard riep deze politiek heftige weerstand bij de radicalen op.

Rosa Luxemburg had onder de indruk van de revolutionaire bewegingen van 1905 in haar 'Massenstreik, Partei und Gewerkschaften' niet alleen de dynamiek van de revolutionaire massa-actie ontleed, en de funktie van de partij in de strijd om de verovering van de politieke macht uiteengezet, maar ook de partijleiders fel aangevallen. Dit was reeds geschied voordat Pannekoek zijn werk in Duitsland begon. Weliswaar was hem de centrum-politiek van het partijbestuur uit die tijd niet ontgaan, maar het duurde tot 1909 eer hij systematisch stelling nam inzake 'die taktischen Differenzen in der Arbeiterbewegung'. Zo luidde ook de titel van een geschrift dat in opdracht van het bestuur van de Sozialdemokratische Landesorganisation van Hamburg en twee andere sociaal-demokratische verenigingen in Hamburg werd uitgegeven. In dit geschrift wil Pannekoek de konsekwenties trekken uit de veranderingen die hij in de kapitalistische produktiewijze had waargenomen. De vooruitgang van de techniek, de scherper wordende konkurrentie, de toenemende strijd om de winst dwongen de ondernemers tot verdere akkumulatie, tot grotere onderlinge strijd. Hij schenkt ook aandacht aan de vakverenigingen. Zij zijn de natuurlijke organisatievorm van het proletariaat, omdat zij als verkopers van de waar arbeidskracht optreden. Maar daardoor stellen zij zich ook op de bodem van de kapitalistische produktiewijze en kunnen zij deze niet verlaten. De rusteloze ontwikkeling van het kapitalisme verhindert echter—ondanks de sterk aanwezige bureaucratistische tendenzen—dat de vakbonden tot konservatieve instellingen verstenen. Zij worden gedwongen de strijd om betere arbeidsvoorwaarden binnen het kader van grote politieke samenhangen te plaatsen en binnen de algemene arbeidersstrijd te voeren. De werkelijkheid zelf zou de vakverenigingen tot 'organen van de revolutie' maken. De vakverenigingen zouden genoodzaakt worden contact op te nemen met de politieke partij; hun neutraliteit op politiek terrein zouden de vakverenigingen prijs geven.¹⁴ Met de uitbreiding van de industrie en de konzentratie van grote arbeidersmassa's zou de macht van het proletariaat toenemen, maar de bourgeoisie zou voor de onderdrukking van de arbeidersmassa's haar geweld gebruiken.¹⁵ Door deze ontwikkeling zouden politieke en vakverenigingsstrijd 'immer mehr zu einem einzigen Kampf der Arbeiterklasse gegen die regierenden Klassen zusammen [fliessen]'.¹⁶ De tijd van hier parlementaire, daár vakactie zou definitief voorbij zijn. Omdat 'de massa-organisaties van het proletariaat'¹⁷ politiek moesten bedrijven, zich ook tegen de staat zouden richten, zou in het algemeen de massa-actie, d.w.z. het demonstratief in vergaderingen, in optochten en door stakingen in het geweer brengen van grote arbeidersmassa's om bepaalde eisen ook buiten-

parlementair af te dwingen, in de plaats treden van de vroegere strijdvormen, die immers de uitdrukking van andere verhoudingen waren geweest. 'Die Arbeiter müssen hier als eine einzige festverbundene Klasse mit einem bestimmten politischen Ziel, also als politische Partei, auftreten; sie müssen dabei zugleich als Massenorganisation auftreten, also ihre Gewerkschaften ins Feld führen.'¹⁸ Overigens zou niet de bekwaamheid van de leiders de uitslag van de strijd bepalen, maar de kracht van de massa's zelf. 'Die organisierten Massen selbst treten da, gerüstet mit dem Klassenbewusstsein, der Disziplin und der Energie, die sie in den früheren Kämpfen erworben haben, auf dem Kampfplatz; ihre Organisation bilden die Gewerkschaften, ihre politische Einsicht bildet der Sozialismus.'¹⁹ Tot zover *Die taktische Differenzen*.

Hetgeen Pannekoek hier schreef, moest wel, ondanks de betekenis die hij de vakverenigingen in de bevrijdingsstrijd der arbeiders toe-kende, op energieke weerstand van de vakverenigingsleiders stuiten. Zij zouden niet meer de onbetwiste leiding van de organisatie in handen hebben; zij zouden in hun handelingsbevoegdheden beperkt worden. De organisatie zelf, de vakvereniging, waarin zij elke dag werkten en waarvoor zij onophoudelijk in touw waren, werd bovendien een geheel andere functie toegedacht dan bemiddelaar van arbeidskracht te zijn. En verder: niet van de leiding, maar vooral ook van de massa's moest het initiatief tot strijd en verweer uitgaan. De massa's moesten zich 'von der alten Anschauung freimachen, dass ihre Führer alles zur richtigen Zeit machen werden, sie müssen umgekehrt diese Führer vorwärts treiben in die neuen Bahnen'.²⁰ Dat schreef Pannekoek in juni 1910. Twee maanden eerder had hij trouwens reeds geschreven: 'Auf die Massen kommt es an. Und mit diesem Bewusstsein müssen die Arbeitermassen sich selbst erfüllen, dass sie nicht nur auszuführen, sondern dass sie auch die Entschlüsse zu fassen haben. Solange sie nach oben auf Ihre Führer blicken, auf die Parole warten, die dort ausgegeben werden soll, solange kann die Bewegung nicht in den rechten Fluss kommen. Nur wo sie selbst die Initiative ergreifen, ihre Organisationen auf neue Wege führen und die ausführenden Instanzen vorwärts drängen, nur da ist eine kräftige Aufwärtsbewegung unseres Kampfes möglich.'²¹

Pannekoek formuleert hier hetgeen bij velen leefde ten aanzien van het voorzichtig, laverend, bureaucratisch optreden van de vakverenigingen. In dit opzicht was Pannekoek door de systematische, doorzichtige wijze, waarop hij zijn opvattingen uiteenzette, binnen de rijen van de sociaal-demokratie ongetwijfeld een voortrekker, al mag hier het baanbrekend werk van Rosa Luxemburg zeker niet worden onderschat. Voorlopig blijft het onbekend—bij gebrek aan

betrouwbaar materiaal—wat beide personen met elkaar over deze kwesties hebben besproken of geschreven. In elk geval maakt Pannekoek in de *Proletarier* van juli 1927 melding van het feit met Rosa Luxemburg 'gemeinsam gegen den Reformismus' gestreden te hebben.

De vakverenigingen zouden dus de massa-aktie voor politieke doeleinden moeten gebruiken. Wanneer de tegenstellingen hoog opge-laaid zouden zijn—aldus de gedachtengang van Pannekoek—zou het doel de vernietiging van de organisatie van de kapitalistische staat moeten zijn. Wanneer de verbanden tussen de centrale en lokale organen van de staat zouden zijn verbroken, zou de bron van de macht van de staat, 'haar vaste organisatie' aangetast zijn. Een dergelijke strijd zou ook bij vele niet direkt bij de strijd betrokken arbeiders politieke interesse opwekken. In die omstandigheden immers leerde men uitermate snel. 'Das Wissen, die Einsicht, die politische Reife des Proletariats, werden durch solche Kämpfe aufs höchste gesteigert.'²²

Ook de organisatiemacht van het proletariaat zou geweldig toene-men. Weliswaar zouden reeds in een vroeger stadium van de massa-akties de organisaties verboden kunnen worden, maar zij die deze vrees koesterden of uitspraken, verwisselden volgens Pannekoek 'organisatievorm' en 'organisatiegeest'. En op deze laatste kwam het aan '... den Geist können sie nicht töten'. In iedere arbeider zou dezelfde geest en dezelfde discipline levend blijven, 'und darauf gestützt, werden sie neue Formen der Betätigung finden'.²³ Hoe Pannekoek zich die nieuwe vormen voorstelde, is niet helemaal duidelijk. Wel sprak hij in oktober 1911 in een redevoering in Stuttgart als volgt: 'Diese auf demokratischer Selbstverwaltung aufgebauten, berufsmässig gegliederten Organisationen, die sich aus den Massen selbst entwickelt haben, beherrschen jetzt' (d.w.z. na de machts-overname) 'das politische Leben und machen es unmöglich, dass eine über den Massen stehende selbständige Staatsgewalt das Volk beherrschen könnte.'²⁴

Tegenstand ontmoette Pannekoek niet alleen van de leiders van de partij en vakbeweging, maar ook van middenfiguren, waartoe op den duur ook Kautsky werd gerekend. In een polemiek over de massastakingen had laatstgenoemde de begrippen 'Niederwerfungsstrategie' en 'Ermattungsstrategie' geïntroduceerd. Die eerstgenoemde strategie was in zwang geweest tot en met de Commune van Parijs in 1871; na deze grote nederlaag kon van een dergelijke strategie geen sprake meer zijn. Het zou nieuwe zelfmoord betekenen. Een andere weg diende men in te slaan. Sterke organisaties zouden moeten worden opgebouwd, de arbeidersklasse moest haar wil om

te strijden herwinnen. Die strijd, o.m. door parlementaire- en vak-
aktie, leverde successen op. De bourgeoisie diende aan deze 'Ermattungsstrategie' onderworpen te blijven. Waarom een goede tactiek nu (d.w.z. omstreeks 1910) in de waagschaal gesteld door een zo gevaarlijke politiek van massastakingen te volgen?²⁵ Als de arbeidersklasse weer sterk genoeg zou zijn en de bourgeoisie door haar macht geïntimideerd was, zou de politieke strategie weer op de 'Niederwerfung' van de klasse-vijand gericht kunnen worden. Aldus Kautsky.

Volgens Pannekoek was het onderscheid dat Kautsky maakte niet relevant en was de vraagstelling niet juist. Weliswaar, zo gaf Pannekoek toe, valt tussen 'de voorbereidende parlementaire tijd en de tijd van de verovering van de staatsmacht' een onderscheid te maken, maar in de eerstgenoemde periode was niet 'Schwächung des Feindes, wie in dem Worte Ermattung beschlossen liegt, sondern Vergrößerung der eigenen Macht die Hauptsache; erst in der zweiten fängt das Abtragen der Macht des Feindes, die Auflösung seiner Gewaltmittel an'. Pannekoek prefereert voor beide fasen van de strijd het gebruik van de begrippen 'Organisierung' (van de arbeidersklasse) en 'Desorganisierung' (van de heersende klassen en hun machtsmiddelen). Het begrip 'Organisierung' kon niet beperkt worden tot de fase van de parlementaire strijd en vakacties, maar ook tijdens de andere, waarin de massastaking direkt gericht zou worden tegen de staat, zou het beginsel van de organisatie en het verder organiseren van de arbeidersklasse voorop moeten blijven staan. Met de massastaking wordt niet alleen beoogd de staat te desorganiseren, zij is ook een middel 'die Macht des Proletariats zu vergrößern, es zu sammeln, zu organisieren und aufzuklären',²⁶ d.w.z. in feite was deze strijdwijze de uitdrukking van de voortdurende, groeiende kracht en georganiseerde macht van de arbeidersklasse. En als Pannekoek aan organisatie dacht, stond niet de vorm en de inrichting van het apparaat, maar—zoals we weten—de 'Organisationsgeist' voorop.

Ook na 1910 schreef Pannekoek nog menig artikel over de politieke massastaking, al of niet door officiële leiders gewaardeerd, en werd er verhit gedebatteerd.²⁷ In 1913 schreef Pannekoek een groot artikel in *Die neue Zeit*²⁸ over *Marxistische Theorie und revolutionäre Taktik*. Nieuwe gezichtspunten worden daarin echter niet aangegeven. In wezen worden alle reeds genoemde argumenten, zij het in andere woorden, herhaald. Niettemin is een samenvatting van dit artikel instructief, omdat het toont met welke ideeën omtrent de bevrijdingsstrijd der arbeiders Pannekoek en de velen, die min of meer dachten als hij, de oorlog ingingen die in augustus

1914 uitbrak.

De volgende opvattingen omtrent de revolutionaire tactiek stonden in die tijd bij Pannekoek centraal:

1. Door het veranderende kapitalisme zouden naast de bestaande strijd in het parlement en in de fabrieken nieuwe strijdvormen, massa-acties ontstaan.

2. De massa-acties maken het probleem van de sociale revolutie, aanvankelijk een vage toekomstsituatie, thans meer tot een actuele kwestie. De sociale revolutie omvat de vernietiging van de machtsmiddelen van de staat door de machtsmiddelen van het proletariaat. De laatstgenoemde worden niet alleen gevormd door het aantal en de economische betekenis van het proletariaat, maar ook door zijn weten, zijn groeiend klassebewustzijn (terugdringen van de geestelijke macht van de bourgeoisie), zijn organisatie en zijn discipline.²⁹

3. De massa-acties leiden de arbeidersorganisaties tot strijdvormen, die de leiders van partij en vakbeweging ten dele overbodig maken. Niettemin moeten de arbeiders de leiders 'vorwärts treiben' en hen dwingen ook de nieuwe paden te betreden.

4. De sociale revolutie is niet, zoals Kautsky stelt het uiteindelijke gevecht, waarop het proletariaat moet worden voorbereid, zoals een generaal zijn troepen africht en in slagorde opstelt, maar is een *proces*, aan welks begin wij nog staan, waarvoor de arbeidersklasse nog in eenheid en macht moet groeien en waarvoor het al strijdend de geschikte organisatie moet weten te vinden om de politieke heerschappij uit te oefenen.³⁰

5. Pannekoek verwijt Kautsky in de stakingsdebatten geen onderscheid te maken tussen massa en klasse. De ongeorganiseerde massa, aldus Kautsky, is 'höchst unberechenbarer Natur...' en daarom is op haar niet te bouwen. Pannekoek antwoordt dat hier in feite een verschil van inzicht aan de dag treedt betreffende de potentiële kracht en de potentiële mogelijkheden van de georganiseerde en ongeorganiseerde massa. Pannekoek ontkent niet dat massa's soms reaktionair, soms revolutionair, soms actief, soms passief reageren. Maar—aldus Pannekoek—hieruit kunnen we slechts afleiden, dat verschillende sociale groepen van de bevolking onder de ene noemer van het ongrijpbare begrip massa zijn gebracht. Verschillende sociale categorieën, die verschillend handelen op grond van hun sociale positie, mag men niet onder één noemer brengen. Het handelen van die onder die ene noemer gebrachte massa's wordt dan onbegrijpelijk en men maakt het probleem ondoorzichtig, onberekenbaar. Pannekoek licht dit aan de hand van een voorbeeld toe. Als uitgangspunt neemt hij de beschouwingen van Kautsky. Volgens

deze zouden er in Duitsland (zonder kinderen en landbouwende bevolking) ongeveer 30 miljoen mensen zijn, die voor 'massa-akties' in aanmerking zouden komen. Maar slechts 1/10 deel hiervan was georganiseerd. De rest bestond uit ongeorganiseerde arbeiders, voor het grootste deel nog behept met de ideeën van boeren, kleinburgerdom en lompoproletariaat, alsmede een niet gering aantal kleinburgers en 'lompoproletariërs'.³¹

Pannekoek ging op andere wijze te werk. Hij wees erop, dat in 42 van de grote Duitse steden, na aftrek van werklozen en mensen zonder beroep, dus van de resterende werkende mensen, 75% uit arbeiders bestond. In 1907 werkte in de industrie in Duitsland 56% van de arbeiders in grote en zeer grote bedrijven. Deze feiten tonen aan, aldus Pannekoek, in welke hoge mate de groot-industriële loonarbeider zijn stempel drukt op de voor massa-akties in aanmerking komende massa's.³² Pannekoek laat dus het wel of niet georganiseerd zijn buiten beschouwing. Hij let op de werkende massa's. Daarbij wijst Pannekoek er op, dat bij het voortschrijden van de akties, waarbij steeds meer massa's betrokken raken, niet het lid zijn van een organisatie, niet een traditionele ideologie, maar steeds meer het reële klassekarakter de doorslag geeft. Dit zal de tendens van de ontwikkeling worden. Het verschil tussen Kautsky en Pannekoek is dus, dat Kautsky het zwaartepunt verlegt naar de 10% georganiseerden van de 30 miljoen werkenden en Pannekoek op de *kracht*-centra let, van waaruit revolutionaire energie opgewekt kan worden en verder kan uitstralen.

6. Pannekoek wijst Kautsky's opvatting af, dat met het aantasten van de vorm, de gehele organisatie verloren is. De arbeiders weten wel, dat ze zonder organisatie machteloos en weerloos zijn.³³ In werkelijkheid is immers 'der Organisationsgeist ... die bewegende Seele, die dem Körper erst Lebenskraft und Aktionsfähigkeit gibt'.³⁴ Deze 'onsterfelijke ziel'—aldus Pannekoek ironisch—zweeft echter niet als een geest in de hemel. Zij leeft in de mensen, die slechts op deze wijze gemeenschappelijk kunnen handelen.

7. De reeds eerder besproken relatie tussen parlementarisme en massa-aktie komt ook in het artikel van 1913 aan de orde, evenals—hiermede nauw samenhangend—de rol van de socialistische partij in het bewustwordingsproces, dat gericht is op de verovering en uitoefening van de politieke macht. Kautsky is van mening, dat de 'Zwangsmassenstreik' in zeer zeldzame gevallen gebruikt mag worden, '... nur dann und dort, wo die Massen nicht mehr zu halten sind'.³⁵ Pannekoek antwoordt hierop: als de partij de discipline van de massa's gebruikt om die energie op te vangen, maar zelf inactief blijft, dan is dit verlies aan energie en aan spontane aktie van de

massa, dus werkelijk verlies in plaats van transformatie van energie. Dan zou het bestaan van de partij een verschraving van de revolutionaire kracht van het proletariaat betekenen in plaats van een versterking. De hierop betrekking hebbende passage liet Pannekoek kursief drukken. De partij heeft een deel van de energie en de spontane kracht van de massa's afgenomen en die moet de partij in aktiviteit omzetten door in beweging te komen 'und selbst die Massen im richtigen Augenblick zu Aktionen aufzurufen'. De partij heeft die taak, omdat zij de draagster van een belangrijk deel van de aktiekracht van de massa is. Maar de partij kan deze niet naar willekeur oproepen, omdat ze niet, zoals reeds gezegd, de gehele wil van het gehele proletariaat in zich heeft opgenomen en de arbeiders dus niet als soldaten kan laten opmarcheren. De partij moet het juiste moment afwachten, niet totdat de massa's niet meer te houden zijn en vanzelf losbreken, maar tot de verhoudingen een zo grote opwinding en hartstocht in de massa's wakker roepen, dat grote massa-akties kunnen gelukken.³⁶ Pannekoek bedoelt hiermede stellig niet de massa-akties te willen kanaliseren. Hij beschouwt de massa-akties meer als autonome bewegingen, als resultaat van in de maatschappij aanwezige latente, niet te overbruggen tegenstellingen, waardoor enerzijds de massa's de partij in aktie brengen, maar anderzijds de partij de massa's aanvuurt en vóór blijft, vóór blijft opdat de massa-akties zich kunnen uitbreiden.

'Von den Massen muss es kommen', schreef Pannekoek nog in juli 1914, een maand voor het uitbreken van de oorlog.³⁷ Maar in zijn visie mag men die in aktie komende massa's niet vereenzelvigen met het geheel van het proletariaat. De vele duizenden leden van de sociaal-demokratische beweging, dat is de kern, die de massa-aktie in gang brengt. 'Sie bilden die Partei, sie müssen das vorwärtstreibende Element sein.' Zij moeten zich bewust zijn, dat men niet op 'boven', maar ook niet op de spontane uitbarstingen van de ongeorganiseerde massa's, van 'onderen' mag rekenen. 'Die Parteigenossen sind allein imstande, eine organisierte Aktion zu beschliessen und zu veranstalten, aus der der unwiderstehliche Sturm des ganzen proletarischen Volkes sich entwickelt. Nur so kann sich die revolutionäre Aktion entfalten.' Voorzover het Duitsland betreft is Pannekoek van mening, dat zeker in dit land een revolutionaire beweging slechts als een georganiseerde bewuste beweging kan starten. In Duitsland is de beweging zo geweldig ontwikkeld en wortelt zij zo diep in de arbeiders, dat het uitgesloten is, 'dass hier eine spontane Bewegung unter Ausschaltung der vorhandenen Organisationen losbricht. Darin liegt gerade die neue Form, die die deutsche Revolution, z.B. von der russischen unterscheidet und ihr den Charakter